

ՕՐՄԱՆՅԱՆ ԵՎ ԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ*

Բ. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ՄՈՅԻՆ ՄԵՋ

1. ՕՐՄԱՆՅԱՆ ՀԱՅ ԵՐԴԻԿԻ ՏԱԿ

Տասնվեց առաջին տարիները, զորս Օրմանյան անցուց Հայ Եկեղեցվո հովանիին տակ, ամենեն խանդավառ շրջանն են անոր կյանքին: Այդ տարիները ինքնին բավական եղան ապացուցանելու, թե իզուր չէր ոգևորությունը, որով ողջունված էր անոր դարձր Հայ Եկեղեցվո ծոցը: Ըլլա Կարնո իր առաջնորդության ութ տարիները, ըլլա միակ տարին էջմիածնի ձեմարանին մեջ, և Արմաշ անցուցած իր յոթը տարին, պիտի կրնային մինակնին արժեք տալ մարդու մը կյանքին: Այդ պաշտոններուն վրա Օրմանյան ապացույցն էր տվեր. անխառն հայրենասիրության մը, և իր անսասան ուխտին՝ նոր սերունդ մը բերելու Հայ Եկեղեցվո ի սպաս: Իր այդ բոլոր պաշտոններուն մեջ ալ ճակատագիրը ընդհատեց իր գործունեությունը, բայց երեք պաշտոններն ալ գիծը բացին. Կարնո իր տարիները զրգիւ եղան և ուրիշներու, որպեսզի գավառի սիրույն լքեն Վոսպորի գեղածիծաղ ափերը, իսկ ձեմարանի և Արմաշի մեջ ան կորիզը դրավ նոր հոգևորականության:

Օրմանյան երբ Հայ Եկեղեցվո ծոցը կուգար, ոչ իսկ քառասուն տարու կար. ծնած 1841 փետրվար 11-ին, մոտ 39 տարեկան էր ուրեմն, երբ ներսես պատրիարք անոր գլխուն կղնեք հայկական վեղարը:

Տարիք մըն է, ուր մարդ արդեն հասունցած կըլլա լրիվ, ճանչցած կըլլա աշխարհի

չարն ու բարին, գտած կըլլա իր կյանքի ճամբան, Արդարև, այդպես կներկայանա Օրմանյան Հայ Եկեղեցվո Ան կներկայանա աշխատանքի մը բովեն արդեն անցած, հանրային կյանքի մեջ իր գիծը ճշտած, և Հայ Եկեղեցվո մասին արդեն որոշ համոզումներով, ոչ թե իբրև արկածախնդիր մը, որ շապիկ կուգա փոխելու և ստանալու նոր կլիմային ձևն ու գույնը:

Օրմանյան Հայ Եկեղեցվո գիրկը կուգար իբրև կազմված հանրային մարդ, հետը բերելով երկու տասնյակ տարիներու իր փորձը:

Օրմանյան ամեն բանն առաջ իր հետ կբերեր գիտական հսկա պաշար: Ոչ ոք իրեն չափ հմտություն ամբարած էր իր մեջ, և ոչ ոք իրեն նման տեր կմնար իր սորվածներուն: Մեծագույն նպաստն էր, զոր կընդուներ Հայ Եկեղեցին այնպիսի պահույն, երբ վանքերուն մեջ ճրագը մարած էր վաղուց, ու դիպվածով կհասունային կարկառուն դեմքեր՝ առաջ վարելու համար նալը:

Օրմանյանի հետ միասին կուգար նաև շատ բան իր ստացած դաստիարակությունն: Այդ դաստիարակությունը, ինչպես տեսանք, ան առած էր բացառապես Վատիկանի հովանիին տակ: Իր կաթոլիկ կրթության շատ մը բիծերը թոթափած էր ան երբ ոտք կկոխեր հայ կյանքի սեմը: Բայց հետը կբերեր բաներ, որոնց պետք պիտի ունենար: Տքենելու կիրքը, պրպտելու մոլուցքը, վերլուծելու

* Շարունակված «Էջմիածին» տմսագրի 1961 թվականի N 6-ից:

մեթոդը, և ասոնց հետ նաև սխտեմի և դիսիպլինի վարժությունը, որոնք կաթոլիկ միաբանությանց ծուծը անցած են, հետը բերավ Օրմանյան, որպես անհրաժեշտ տարրեր իր նոր առաքելության համար ալ։ Արևմուտքի բարբերեն ևս շատ բան կբերեր Օրմանյան հետը, երբ աշխատելու կուգար հայ ժողովուրդի ծոցը։

Օրմանյան շատ բան թոթափած էր արդարև Արևելքեն։ Թոթափած էր անոր առասպելական մեղկությունը, անփութությունը, դուրագրգռությունը։

Փոխարեն դարձած էր ավելի զուսպ և պաղարյուն, կենցաղագետ՝ կեղծավոր կարծիքնու աստիճան, և դիվանագետ՝ դիմացիկ շվարեցնելու շափ։

Օրմանյան իր հետ կբերեր անշուշտ կաթոլիկ կղերը հատկանշող գիծեր ալ, գիծեր, զորս չի կրնար դուրսիլ թոթափել մարդ որքան ալ ուզե։ Կաթոլիկ կղերը ունի արդարև իր ուրույն մտայնությունը։ Ան մարմաջն ունի նախ հանդիսավորությանց և արտաքին ձևերուն, աշխարհիկ մարդու ձևերը կպահն ընկերության մեջ, հակաճառելու կիրքը բնագդական է դարձած իր մոտ, և համոզելու տենչով միշտ բռնկած կմնա։

Օրմանյան այդ գիծերեն շատերը հետը առած կուգար։

Օրմանյան հետը կբերեր և լայն փորձառություն։ Տասնյակ տարիներ ապրած Եվրոպայի կեղորոնը, ան լրիվ կճանչնար Արևմուտքը իր բարբերուն և իր մտայնության մեջ, ան հավասարապես գիտեր, թե որո՞նք են Եվրոպայի լուսավոր գիծերը և արատները, գիտեր, թե ո՞րն է իսկական արժեք և ո՞րն է շպար, արևմտյան քաղաքակրթության մեջ ո՞րն է իրականը և ո՞րն է կեղծը։

Երբ հայ կյանքին կուգար, Օրմանյան լրիվ գիտեր, թե ինչ կմտածե Եվրոպան այս պզտիկ ժողովուրդին մասին, որ աչքերն իրեն էր հառած ղղերագրին, ինչ կարժեն անոր ճառերն ու բանաձևերը և երբեմն որքան թույն կա պահված անոր մեղրածորան բառերուն տակ։

Օրմանյան Հայ Եկեղեցին կուգար տիտղոսներով բեռնավոր։ Ան, ինչպես տեսանք, երիցս մագիստրոս էր՝ աստվածաբանության, փիլիսոփայության և եկեղեցական իրավաբանության, և անդամ էր Աստվածաբանական կաճառի։ Տիտղոսներն են ասոնք, որոնք հազվադեպ են հայ իրականության մեջ, և մինչև այն աստի իրենց նախընթացը չունենին։

Մանավանդ այնպիսի պահու մը, երբ դեռ համալսարանի երես տեսած որևէ հոգևորա-

կան չունեինք, դուրին է երևակայել գուրգուրանքն ու ակնածանքը, որոնցմով շրջապատվեցավ Օրմանյան առաջին իսկ պահին։ Եթե իրեն հանդիպեցուց տրված այդ բացառիկ գուրգուրանքը Հայ Եկեղեցվո ծոցը դառնալու ժեստին համար էր, ակնածանքը կուղղվեր գիտնականին։

Բայց տիտղոսները ամեն բան չեն, ու սխալ պիտի ըլլար հետևաբար մարդը անոնցմով չափել։

Անոնք կպատմեն շատ-շատ ճիշդ, զոր թափած է մարդ մտավոր մակարդակի մը հասնելու համար, և պտուղը, զոր հանրությունը կսպաս իրմի։

Այլապես որքան տիտղոսներ կան, որոնք չբացած են զիրենք կրողին հետ մեկտեղ, առանց դուշն բերք տալու։

Ու փոխարեն ի՞նչ մեծություններ ճանչցավ հայ կյանքը, որոնք տիտղոս չունեին և սակայն կրցան գիտնականներ հանդիսանալ հայ դպրությանց մեջ։ Տիտղոս չունեի Այտրնյան, ոչ ալ ունեցան Տաշչյանն ու Ալիշանը, որոնք սակայն կթողական երկեր թողուցին հայ ուսմանց համար։

Օրմանյան, ինչպես պիտի տեսնենք, արժեցուց հետազային իր տիտղոսները։ Զանոնք գրողի մեջ չպահեց իրեն իր կենսագրության դարդ՝ փքանալու համար անոնցմով ապագա մարդոց առջև։ Ան իր տիտղոսները կրկին շահեցավ կյանքի մեջ, իր իսկ քրտինքով և իր պտղաբերությամբ։

Օրմանյան Հայ Եկեղեցվո գիրկը կուգար պահու մը, երբ տաղնապի մեջ էր հայ կյանքը։ Խրիմյանն ու Նարայի Բեռլինենն նոր էին դարձնի ձեռնունայն։ Մեծ հույսերուն հաջորդեր էր մեծ հուսախաբությունը։

Եվ այդ պահուն էր, որ Օրմանյան գործակցիլ կուգար Ներսես պատրիարքին։

Այդ գործակցությունը կարճ տևած է իրականին մեջ, տարի մը՝ իր դարձեն հետո մինչև առաջնորդ երթալը Կարին, և այն մեկուկես տարին՝ երբ Կարնո դեպքը զինք ստիպեց Պալիս գալ։ Ներսես իրապես կարիք ուներ Օրմանյանի նման խորհրդականի մը, երբ Բեռլինի ձախողանքին հետո հայկական դատը նոր հուն մը մտնել պիտք էր, երբ «Ղալաթի օջախը» անընդհատ կզգայնացներ զայն, երբ իր շաքարախոր կշարշարեր զայն գիշեր ու ցերեկ, և երբ բռնի կաթողիկոս կրնարեին զայն՝ լուրջի շտառելով անոր հիվանդությունը, որ սակայն մահացու պիտի դառնար։

Օրմանյան հարևանցի միայն կշռափե իր գործակցությունը՝ Վարժապետյանի հետ։ «Օրմանյան Պատրիարքարանի մեջ Ներսեսի

կարգավիճակները մեջ, կատարված իրողության մը առջև դնելով մշեցիները, որոնք առավելապես Ստեփան Փափազյանի կուսակիցներն էին: Եվ ադիկ ծագում առին 1880 փետրվար 14-ի հուլիսին ղեկավարող հեղինակ մեջ և բակը, որոնք հանգեցան նույնիսկ ծեծկվուրի և ոստիկանական միջամտության միայն վերջ գտան:

Օրմանյան հետ կհարե հաղթական. «Հաջողությունը լրացած էր, նորընտրված գիւղացի կազմությունն ալ կատարել տվի, և հիմնական կարգադրությանը ձեռնարկեցի: Մշեցիները շուտով շահվեցան վարժարանի հոգաբարձությանը և հեղինակական հանձնաժողովին անդամակցությանը, խորհրդարանը Ղջախի խմբակին գումարմանը առջև փակվեցավ, թաղական գործառնությանը ձեռնարկություններ կատարվեցան, վարժարանին բարեկարգության ձեռնարկվեցավ, Փափազյան տեսությունն հանվեցավ նույնիսկ մշեցի հոգաբարձության ձեռքով, հեղինակն ալ նորոգություններ ստացավ, և վերնատուն իսկ ավելցավ, և որ ավելին է, Օջախի խմբակին ազդեցությունն ալ նվազեցավ»³⁵:

3. ԿԱՐՆՈ ԱՌԱՋՆՈՐԴ

Ղալաթիո քարոզչությունը վաղանցուկ վարկյան մըն էր միայն Մաղաբիա ծայրագույն վարդապետ Օրմանյանի գործունեության մեջ: Ան հայ ժողովուրդի գիրկն էր հեղինակել լայն ասպարեզներու համար, եվ այդ պահը շուրջացավ:

«Օրմանյան,— կըսե ինքն իր մասին,— երկար շմնաց Ղալաթիո պաշտոնին վրա. ինքն կանխավ փափագ հայտնած էր վարչականն ավելի ուսումնական ճյուղին աշխատիլ. բայց զավանդներ շուտով դիմումներ սկսան զինքն առաջնորդ ուղելու, և ինքն ալ շուրջ Վոսփորի ափանց կապված մնացողի կերպարանն առնել վրան: Նպատակին իրականացնելու մեջ ավելի շուտափույթ գտնվեցան կարնեցիներ, որոնք զավառական երեսփոխաններու ստվար մեծամասնության ստորագրությանը Վեհապետյան Հարսությունն հպիսկոպոսը հրաժարելու հրավիրեցին, և զայն ստանալով Օրմանյանը տեղապահ ընտրեցին 1880 մարտ 20-ին, բայց նոր ընտրության նախագահելու համար հեռվեն տեղապահ տանելուն ահարմարությունը Պատրիարքարանն իրենց դիտել տրվելու վրա, ապրիլ 2-ին առաջնորդ ընտրեցին»³⁶:

Բոլորովին ալ ճիշտ պիտի չլլար բաժնել Օրմանյանի հրճվանքը «Ղալաթիո օջախ»-ի դեմ իր տարած հաղթանակը ավետած ատեն: Մեր նախորդ սերունդին մեզի պատմածն գիտենք արդարև, թե «Ղալաթիո օջախ»-ը բոլորովին ալ այն չէր, ինչ որ կներկայացնեն մեզ Օրմանյան: Ըիշտ է, որ անոր կապված խմբակը կհեղիր Վարժապետյանը. դուրսը թե Ազգային ժողովին մեջ, մանավանդ Բեռլինի ձախողությունն հետո, և թերևս ալ քիչ մը ամբոխավարություն կար անոր ելույթներուն մեջ, և ադոր համար ալ Օրմանյան ուրախ էր, որ «Օջախ»-ը ունենա պատրիարքը ազատեց սրտնեղությունն մը: Բայց աթ խմբակը, որքան լուսած ենք, միևնույն ատեն հետամուտ եղած է խոնարհ խավերուն, և մանավանդ զավառացի հայ պանդուխտներուն գրեկ-կարգալ սորվեցնել և ուսման տալ, դարիբնեցուն ժամադրավայր դարձնելով «Օջախ»-ը և անոնց մեջ վառ պահելով ազգային զգացումը:

Հետագարձ ակնարկը որքան ալ հեռվեն դա, պետք չէ որ պղտոր տեսնեն:

Օրմանյան մայիս 12-ին կմեկնի Պոլսեն և 29-ին կհասնի Կարին:

Օրմանյան երբ ոտք կկոխեր Կարին, Հայոց աշխարհը խմբման մեջ էր: Ռուսեթուրք պատերազմը պահ մը հույսերով օրորելի հետո զայն, վերջացեր էր առանց ազատության բերելու անոր: Սան-Ստեֆանոն, իր կարգին, հույսերով զայն լեցուցեր էր, Բեռլինի մեջ չբացնելու համար ամեն հույս: Եվ Եվրոպան դավեր ու դավաճաններ էր իրեն՝ զինքը դարձյալ մինակ ձգելով իր ցավերուն և հուսահատության հետ:

Հայ ժողովուրդի տառապանքը շատ բուռն էր եղեր, անոր հույսերը շատ վառ էին եղեր մոտավոր ազատության մը համար, և Եվրոպային կրած հուսախաբությունը շատ դժնդակ, որպեսզի կարենար դեռ երկար զսպիլ իր հոգեկան ցասումը:

Օրմանյան հազիվ տարին մը ի վեր հաստատված է Կարին, երբ 1881 թվականի մայիսին նույն այդ քաղաքին մեջ հիմնկողովի հայրենասիրական զաղտնի կազմակերպության մը: Երիտասարդներ են զայն հիմնողները, բայց բուն նախաձեռնողն է խաչատուր Կերեքցյան, գործակից ունենալով Կարապետ Նշկյանը, Հակոբ Եթեմիկյանը, Հովհաննես Ասատուրյանը, Նիկոլե Տուրոսյանը:

35 «Ենթ և խոսք», էջ 108:

36 «Ազգապատում», Գ, էջ 4374:

յանը, և նաև Հակոբ Նշկյանը, ինչպես կապտմեա այս վերջինը իր հուշերում մեջ:

Այդ պահը սապես կնկարագրեմ ինքը Օրմանյան. «Հայերու շարժումին առաջին մասնան. 1882-են կսկսին, գլխավորապես բալլերը 1882-են կսկսին, գլխավորապես վանի և Մուշի և Կարինի գերազանցապես հարստահարված կուսակալությանց մեջ, բայց հայեր դարձյալ եվրոպական ըմբոստ տարրերուն ընթացքը ընդօրինակողներ չեղան, իրենց բոլոր ձեռնարկը անհատապես գինվելու նպատակին անդին էր անցնեն, զինչալ քուրդին և չերքեզին և լատին բռնությանց զենքով պատասխանել, և լոկ անձնապաշտպանության աշխատի կդիտեին, և երբեք չէին օրորվեր կառավարության դեմ ելլալու կամ պետութենին ապրտամբելու կամ անջատման դիմելու երազներով, որոնց անպտղության խորապես համոզված էին, նկատի առնելով իրենց հիրքը, իրենց տարրին զանազան պետությունաց ներքև բաշխված ըլլալը, և իրենց դրացիներուն ուժն ու թիվը»³⁷:

Գաղտնի ընկերությունը իր խանձարուրին մեջ է դեռ և զբաղած է կազմակերպչական աշխատանքներով, և ահա շար դիպվածի մը հետևանքով, 1882 նոյեմբերին, թուրք ոստիկանությունը կհաջողի ձեռք անցնել գաղտնիքներու թելը:

Օրմանյան կապտմե. «72 հոգի ձերբակալվեցան ամենն ալ ստորին դասակարգե երկաթագործ կամ հողագործ երիտասարդներ Այդ էր գործին իսկությունը, որուն հեղափոխության կերպարան տրվեցավ, թեպետ ձերբակալյալներուն մեջ ոչ խելքով, ոչ դրամով, ոչ դիրքով, ոչ ազդեցությամբ մեկը չկար, և իբր գլուխ կցուցվեր խաչատուր Կերեքյան երիզագործ աղբատ արհեստավոր մը»³⁸:

Կասկածի տակ կիյնա նաև Օրմանյան:

Օրմանյան կապտմե, թե ինչ պայմաններու մեջ ստիպված եղավ Պոլիս մեկնել իսկույն. «Օրմանյան առաջնորդ 1882 նոյեմբեր 9-ին նոր դարձած էր Մշո վանքերուն և վիճակին բննութենեն և Ալաշկերտի և Բասենի այցելութենեն, երբոր այդ միջադեպեր սկսան, բայց տեսնելով, որ իրեն վրա ալ կասկածներ կկազմվին և կտարածվին, և թե գործին լուծումը մայրաքաղաքին մեջ պիտի ըլլա, առանց սպասելու, որ զինքն ալ հեռացնելու պաշտոնական գործողություններ սկսին, փութաց Կոստանդնուպոլիս երթալ, շփոթած վիճակայինները վստահացնելով, որ գործը մղելու և ոչ թե գործն խույս տալու համար կմեկնի, և թե յուրովի առաջնորդական պաշտոնեն պիտի չքաշվի, և

այսպես Կարինե մեկնեցավ 1883 մարտ 24-ին»³⁹:

Օրմանյան պատմիչը ժլատ է Կարին դեպքերը մեզ պատմած ատեն: Համառոտ կանցնի շրջանի մը վրայեն, որ ամենն ուշագրավ պահերն մեկն է հայ ժողովուրդի պատմության և զոր ինք կրնար, որն է մեկն ավելի, լուսաբանել մեզ լրիվ: Անշուշտ որ դեպքերու մասին, որոնք տեղի ունեցած էին իր երիտասարդ տարիքին, երբ դեռ ինքն ալ լեցուն էր տարբեր երազներով և տարբեր խանդավառությամբ, չէր կրնար նույն տրամադրությամբ խոսիլ «Ազգապատում»-ը շարադրած ատեն, բայց կարող էր մեզ տալ ճշգրիտ տվյալներ դեպքին իսկական բնույթին մասին:

Ավելին: Օրմանյան կփորձե մեղմել դեպքին արժեքը, ճիշտ ինչպես պիտի ընեն այն օրերուն և ճիշտ ինչպես որ հավանաբար ըրած ալ է Պոլսո իշխանությանց մոտ իր դիմումներուն ատեն՝ դատապարտյալներուն համար ներում կորզելու իր փորձերուն առթիվ:

Բարեբախտաբար ժամանակակից աղբյուրներ և դեպքին մասնակցողներու հետազային գրած հուշերը հնարավորություն կուտան մեզ դեպքերը ավելի ճշգրիտ տեսնելու, քան ինչ որ պիտի կրնայինք քաղել Օրմանյանի պատմածներեն:

«Էրզրումի ընկերության դերն ու նշանակությունը թերագնահատողների մեջ, խոսում էր նաև քաղաքական նկատառումը, — կգրե պրոֆ. Մ. Ներսիսյան: — Նրանք դիտավորյալ կերպով աշխատում էին աղմուկ շռուալացնել, գործին լուրջ կերպարանք չտալ, որպեսզի առիթ չտան սուլթանական կառավարությանը՝ հայկական նոր հալածանքներ և ճնշումներ սկսելու համար: Կատահական չէ, որ արևմտահայ մի շարք գործիչներ երկար ժամանակ լուծություն պահպանեցին և փորձեցին մոռացության մատնել, ընկերության հետ կապված դեպքերը: Բնորոշ է այն հանգամանքը, որ «Մասիս»-ը մի քանի անգամ ակնարկներ արեց այն մասին, թե Թիֆլիսի «Մշակ»-ը անխոհեմ թալ է անում, երբ էրզրումի գաղտնի կազմակերպությունն աշխատում է ներկայացնել որպես հակասուլթանական քաղաքական մի կազմակերպություն»⁴⁰:

Պրոֆ. Ներսիսյան կգրե այս առթիվ, թե «Հայկական ՍՍԻ Գիտությունների ակադեմիայի Գրական թանգարանի արխիվում պահվում են գաղտնի կազմակերպության

³⁹ Անդ, էջ 4408:

⁴⁰ Մ. Գ. Ներսիսյան, «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850—1870 թ.թ.», Երևան, 1955, էջ 183:

³⁷ «Ազգապատում», էջ 4406—4407:

³⁸ Անդ, էջ 4407:

ղեկավար խաշատուր Կերեքցյանի փորքերը՝ Տիգրան Կերեքցյանի հուշերը։ Այդ հետաքրքրական փաստաթղթից պարզվում է, որ կազմակերպությունը սերտ կապեր է ունեցել Թիֆլիսի հայ ինտելիգենցիայի հետ և որ խաշատուր Կերեքցյանը, ինչպես նաև զաղտնի ընկերության ակտիվ գործիչներից Կարապետ Նշկյանը Թիֆլիս են գնացել՝ կազմակերպության համար անհրաժեշտ դրամական միջոցներ հավաքելու և այլն»⁴¹։

Գալով Օրմանյանի ունեցած դերին Կարնո շարժումներուն մեջ՝ լիովին չէ բացատրված ցարդ։

Օրմանյան նույնքան ժլատ է իր դերը մատնանշած ատեն Կարնո ղեկավարուն մեջ։ Տեսակ մը մտավախություն դեռ կհամենա վրան, ինչպես այն օրերուն, երբ Համիդի մարդիկը զինքը ևս կուզեին պատասխանատվություն շարքը բերել։ Կբավականանա մեղ ըսելով, թե ինքը ևս կասկածված էր։ Պետք է հետևաբար զանազան առիթներով իր սպրդեցուցած ակնարկներով գոհանանք, կամ տարբեր աղբյուրներու դիմենք՝ գիտնալու համար զոնե, թե շարժման կողմնակից էր ինքն ալ, և թե որեւէ կապ ունե՞ր զխաւոր դերակատարներուն հետ։

Օրմանյան չըսեր մեղ որոշ, թե ինչ էին իր մասին հարուցված կասկածները։ Պետք էր, որ անոնք շատ բուռն եղած ըլլային, սակայն, որպեսզի Օրմանյան ստիպվեր իսկույն Կարինեն հեռանալ անախորժությունների կանխելու համար։ Պետք էր, որ հեռվեն կամ մոտեն կապ ունեցած ըլլար Կարնո ղեկավարուն հետ, որպեսզի կազմվեին այդ կասկածները, և արձագանք գտնեին նաև դուրսը, հասնելով մինչև ցարական շրջանակներուն⁴²։

Հ. Նշկյան, որ իր եղբոր՝ Կարապետ Նշկյանի հետ միասին «Պաշտպան Հայրենյաց»-ի հիմնադիր անդամներեն է եղած և հետագային կրցած է արտասահման անցնիլ, 1930-ին լույս ընծայեց իր հուշերը՝ «Առաջին կայծերը» խորագրին ներքև Նշկյան իր հուշերուն մեջ կպատմե, թե «Պաշտպան Հայրենյաց»-ը կապեր ունեցած է ինչպես Թիֆլիսի հայ մտավորականության, նույնպես Ներսես Վարժապետյանի, Ներսիսյանի և Օրմանյանի հետ։ Շարժման ղեկավարները թղթակցություն պահած են առաջին հերթին Ներսիսյանի հետ, որ այդ պահուն վան կգտնվեր։ Ներսիսյան, Նշկյանին ուղղած իր մեկ նամակին մեջ, կգրե Վանի երիտասարդության մոտ բռնկած խանդավառության մասին ու կըսե. «տակավ-տակավ կմեռնի անարգ և ստրկական ոգին և կհա-

ջորդե ազատ արիական հոգին։ Չորեքշաբթուրամյա գերության մեծելությունն հայն իր թաղած զուխը կվերցնե։ Չգիտեմ՝ Ազգին թերահավատները կհավատա՞ն նորա հարության»։

Նույն այդ Նշկյանը, որ իր անձնական գործերով այդ օրերուն Պոլիս պիտի երթար, իր ընկերներուն կողմի պաշտոն կստանա այցելել Ներսես պատրիարքին և անոր ևս կարծիքն ստանալ։ Վարժապետյան գոհունակություն կըսե Նշկյանի տեղեկությունները, խորհուրդ կուտա «շրջաճայաց և խոհեմ ըլլալ», ու հետո կավելցնե. «Երանի թե գավառացիներդ ավելի կանուխն ինքնագույն գործելու գիտակցություն ունենայիր և ամեն բան Պոլսեն ու պոլսեցիներեն սպասելու ակնկալությամբ անգործ չմնայիր»։

Օրմանյանի մասին խոսելով Նշկյան կըսե, որ կողմնակի ճանապարհներով տեղեկություն ունեւ ընկերության մասին և իր համաձայնությունն ու խրախուսանքը հայտնած էր անոր։

Հակառակ վերջին օրերու իր տատամսումներուն, Օրմանյանի դերը Կարնո ազգային խմորումներուն մեջ պարզ կտեսներ այն օրերուն ամեն մարդ։

Տարիներ հետո, երբ Ազգային ժողովի համբավավոր նիստին մեջ իր պաշտպանողականը կխոսեր Ջոհրայ, կըսեր Օրմանյանի համար. «Օրմանյան սրբազան պատրիարք ըլլալն առաջ, մեր ամենեն գնահատելի և ազգասեր եկեղեցականներն մեկն էր. գնահատություն մը՝ որ նոր չեմ ընեք, այլ 14 տարի առաջ ըրած եմ իմ «Մանոթ դեմքեր»-ու շարքին մեջ՝ իրեն հատկացված հոգվածով մը։ Այդ հոգվածին մեջ խիստ գրաքննության մը աչքեն գրեթե փախցնելով ժողովուրդին հասկցնելու համար այս եկեղեցականին հեղափոխական ոգին, ըսած էի. «Օրմանյան սրբազան մեր եպիսկոպոսներուն երիտասարդը և մեր երիտասարդներուն եպիսկոպոսն է»։ Ահա՛ այս էր այդ թվականին իմ համոզումս, որ բոլոր երիտասարդությանն ալ համոզումն էր։ Արդոյք այսպիսի կարծիք մը հայտնելով սխալած էի. ո՛չ, Օրմանյան սրբազան իբրեւ Սովետական հանձնաժողովի քարտուղար և իբրեւ Արմաշի վանահայր, իրավամբ ամենուն համակրությունը և վստահությունը շահած էր. իսկ իբրեւ Կարնո առաջնորդ՝ հեղափոխական գործունեություն մը ունեցավ։ Անուրանալի է, որ Կարնո մեջ առաջին ցնցումը իր օրովը եղավ, ու շարժման գուլիսը ինք գտնվեցավ։ Այդ պատճառով ալ Օրմանյան սրբազան Պոլիս բերվեցավ և հարցաքննության ենթարկվելու հետո հազիվ կրցավ իր օձիքը ազատել»։

41 Մ. Գ. Ներսիսյան, հիշված աշխատությունը, էջ 190։

42 Անդ, էջ 188։

Օրմանյան չբացրեց մեղ նույնպես, թե ինչ կերպով հաջողեցավ ան ցրվել իր մասին եղած կասկածները, և վերագրողնալ Կարին իր պաշտոնը շարունակելու համար ևս երեք տարի: Այս տեսակետով Օրմանյան բախտավոր բացառություն մըն է գավառական առաջնորդներուն մեջ, զորս իսկույն Պոլիս փոխարքեպիսկոպոսը Համիդ առաջին կասկածի մը վրա: Համիդի օրով տեսակ մը աքսորավայր էր Պոլիսը կասկածված հոգևորականներու համար: Օրմանյան հաջողեցավ ցանցին մեջ չիլնալ, դառնալ պաշտոնին և զայն թողուլ բնականոն պայմաններու մեջ: Ինչ որ հայտնի է լրվի՞ Օրմանյանի թափած ջանքերն են աղետներու առաջին առնելու համար, Պոլսո մեջ կատարած իր դիմումներով:

Օրմանյան Պոլիս հասած էր 1883 ապրիլ 5-ին, մեկ կողմն իր մասին հարուցված կասկածները փարատելու և մյուս կողմն Կարնո դատապարտյալներուն վճիռը բեկանել տալու համար:

Արդարև, Կարնո դատարանը 1883 մարտին դատած էր 72 կալանավորները և իր վճիռը արդեն տված էր, երբ Օրմանյան Պոլիս կհասնեի:

Օրմանյան, իր դիմումներուն ակնարկելով, կգրե. «Նպարքոսության, նախարարության և վճարեկ ատենակալաց մոտ ներսես պատրիարք ուժգնապես կատարեց պետք եղած պաշտոնական դիմումները, այլ յուր տկարության պատճառով նույնինքն Օրմանյանի հանձնած էր հետապնդելու և բացատրություններ տալու գործը, և արդյունքն եղավ ամբաստանության որոշումին ջնջումը: Բայց երբ դատը դարձավ Կարնո դատարանին հանձնվեցավ, միևնույն որոշումը կրկնվեցավ և այլևս զայն ջնջել տալու աշխատությունը ավելորդ դատվեցավ»⁴³:

Օրմանյանի ուղղակի և անուղղակի դիմումները Պոլսո վճարեկ ատյանին մոտ այն օգուտը միայն տվին, որ վճարեկը հրահանգ դրկեց Կարին վերաքննել նախադատ ատյանի վճիռը: Նոր վճիռը շատ ալ տարբեր չեղավ առաջինին: Միայն թե 16 հոգի ևս ազատ արձակվեցան 56 դատապարտյալներին, իսկ մնացյալներին հաշտուր Կերեքցյանի պատիժը դարձավ 15 տարի մնաց, և մյուսները դարձավ 13, 10, 7, 6 և 5 տարվան պատիժ ստացան:

Ուրիշ ելք չկար, բայց եթե դիմել կայսեր. «Կայսերական ներման դիմումներն սկսան պատրիարքի հովանավորությամբ և Օրմանյանի ձեռքով, որոնք վերջապես հաջողությամբ պսակվեցան, և առաջին 4-են զատ մնացյալ 36-ին պատիժին երկու երրորդին

ներվելուն հրամանագիրը ստացվեցավ 1884 հունիս 6-ին», որով անոնք իրենց պատիժը լրացուցած կըլային և «1884 հունիս 22-ին արձակվեցան Կարնո լատեն, ժողովրդական մեծ խնդության մեջ»⁴⁴:

Օրմանյան կրսե ի վերջո, թե հաջողեցավ ցրվել նաև իր մասին տարածված կասկածները. «Օրմանյանի մասին եղած կասկածները բոլորովին փարատված էին, մանավանդ եպարքոսի և նախարարաց հետ անձնական տեսակցություններին հաջորդող, որոնցմե հանձնարարություն իսկ ստացած էր ներքին գավառաց բարեկարգության համար կազմված հանձնաժողովին հետ խորհրդակցիլ, և ինչ-ինչ օգտակար առաջարկներու համար գրություն ալ ներկայած էր»⁴⁵:

Կարնո դեպքը, որուն վրային համեմատաբար հարևանցի կանցնի Օրմանյան, առաջին պոռթկումն էր հայ ժողովուրդի դավաճոր ստրկության:

Նկարագրելով դերը, զոր այդ համեստ պոռթկումը ունեցավ, պրոֆ. Մ. Գ. Ներսիսյան կրսե. «Մենք բերեցինք բոլոր այն հիմնական տվյալները, որոնք հայտնի են մեզ էրզրումի գաղտնի կազմակերպության մասին: Ի՞նչ եզրակացություն կարելի է անել: Վերը բերված տվյալները կասկած չեն թողնում այն մասին, թե «Պաշտպան Հայրենյաց» ընկերությունը քաղաքական մի կազմակերպություն էր, որ իր առաջ խնդրի էր դնում ազգային ազատագրական պայքար մղել թուրքական բռնակալության դեմ: Կազմակերպության մեջ եղել են բուրժուական տարրեր (առևտրականներ), բայց նրա հիմնական մասը կազմում էին աշխատավորության ներկայացուցիչները (գյուղացիներ, արհեստավորներ): Կազմակերպությունը խոր արմատներ է ունեցել ժողովրդական մասսաների մեջ, կապ է հաստատել աշխատավորական խավերի հետ: Հենց այս խավերն էլ հիմնականում ընթացք և գույն են տվել ընկերության աշխատանքներին: «Պաշտպան Հայրենյաց» ընկերությունը կապ է ունեցել Արևմտյան Հայաստանի մի շարք գավառների հետ: Ավելին. այդ ընկերության ղեկավարները քայլեր են կատարել կապեր հաստատելու նաև Անդրկովկասի քաղաքական գործիչների հետ: Այս փաստերը մեզ իրավունք են տալիս կազմակերպությունը դիտելու ավելի լայն ֆոնի վրա: Համենայն դեպս մի բան պարզ է, որ քաղաքական այդ ընկերությունը հանդիսանում էր ոչ միայն էրզրումի գավառում, այլ ամբողջ Արևմտյան Հայաստանում խմորվող

⁴³ Անդ, էջ 4467:

⁴⁴ Անդ, էջ 4468:

⁴⁵ «Ազգապատում», Գ, էջ 4466:

ժողովրդական-ազատագրական շարժման ծնունդը:

Էրզրումի գաղտնի կազմակերպության հայտնաբերումը և այդ կապակցությամբ տեղի ունեցած բանտարկություններն ու դատավարությունը խոշոր ազդեցություն գործեցին արևմտահայ ժողովրդի ազգային-քաղաքական ինքնագիտակցության դարդացման վրա... Էրզրումի դեպքերը, որոնց մասին բավական շատ թղթակցություններ տպվեցին հայկական մամուլում, զգալի արձագանք գտան նաև արևելահայ առաջավոր երիտասարդության մեջ»⁴⁶:

Օրմանյանի - Կարինեն բացակայությունը մոտ երկու տարի տևեց: Այդ շրջանին էր, որ զանազան պաշտոններ առաջարկվեցան իրեն. 1884 հունիս 7-ին վանահայր ընտրված էր, իսկ նույն տարվան հուլիս 14-ին հրավիրված էր էջմիածնի Գեորգյան ճեմարան տեսչության, մյուս կողմից Պոլսո Ազգային կաթողիկոսական վարչությունը պնդած էր, որ պատրիարքական փոխանորդությունն ստանձնե, իբրև միակեր, որ կրնար պատրիարքական գործերը վարել ներսես պատրիարքի ծանր հիվանդության այդ օրերուն:

Օրմանյան մերժած էր բոլոր առաջարկներն ալ հայտնելով, որ ինք ուխտով կապված է Կարնո թեմին:

Նվ սակայն Պոլսի գտնված այդ երկու տարիներուն, Կարնո գործերով զբաղելով մեկտեղ, Օրմանյան վարեց զանազան պաշտոններ: 1883 ապրիլ 12-ին անդամ նշանակվեցավ վանորհից խորհուրդին և վիճակաց վերակազմության և բարեկարգության համար կապված հանձնաժողովին. քիչ հետք, սեպտեմբեր 24-ին, անդամակցեցավ Կիլիկիո Կաթողիկոսության խնդիրներուն համար կազմված հանձնաժողովին ալ, իսկ 1883 մայիս 3-ին առժամյա քարոզիչ կարգված էր Պերայի եկեղեցիներուն, և իր այդ հանդամանքով գործոն դեր ունեցավ թաղին մեջ կատարված շինարարական և մատակարարական ձեռնարկներուն մեջ, որոնց գլխավորն էր Շիշլիի գերեզմանատան կազմակերպումը:

Ատեն էր սակայն Կարին դառնալու:

Օրմանյան, Պոլսին մեկնած 1884 սեպտեմբեր 24/6 հոկտեմբերին, 15 օր հետո կհասնի Կարին, «Լոբկ-մեջիկ», այսինքն առանց կարոնեցիներուն գիտցնելու իր ժամանումի օրը, ցույցերու տեղի չտալու և ամբիլի ևս չգրգռելու համար իր դեմ տեղվույն կուսակալը,

որ նախապես ալ իրեն հանդիպ շատ բարյացակամ չէր, մանավանդ 1882-ի դեպքին հետո:

Կարին վերադառնալի հետո 1884 հոկտեմբերին, Օրմանյան ձեռք կառնե ընդհատված աշխատանքները. «Առաջին զործերես մին հղավ յոթր տարի բանտարկության դատապարտված անձերուն ալ ազատությունը ձեռք բերել, և շուտով հաջողեցա կուսակալին ալ ձեռնադրված, և հասնելն ամիս մը հետք, 1884 նոյեմբեր 14/26-ին, անոնք ալ արձակվեցան»⁴⁷:

Իր գործունեության մաս կկազմեն նաև հովվական այցելությունները. «Առաջնորդական պաշտոնին պահանջներին մին ալ հովվական այցելությունն է, կացությունը քննելու, խնդիրները ուսումնասիրելու, քարոզելու և հրահանգելու նպատակով և կրնամ հայտարարել, որ շատ քիչ բացառությամբ Կարնո և հարակից վիճակներուն ամեն կողմերը այցելած եմ, ձմեռվան միջոցին Կարնո դաշտը, և ցանքի ու հունձքի միջոց ժամանակին շրջակա թեմերը»⁴⁸:

Կարնո գավառական ժողովի ընծայակալնով, 1886 հունիս 8-ին էջմիածնի մեջ Օրմանյան եպիսկոպոս կձեռնադրվի Մակար կաթողիկոսին: Այդ առթիվ իր շփոմները կաթողիկոսին և ճեմարանի տեսչության հետ՝ գրգիռ պիտի դառնալին էջմիածնի հրավիրելու դայն շուտով:

Էջմիածնին իր վիճակը չդարձած, Պատրիարքարանը կհրահանգե իրեն վան մեկնիլ լուծելու համար տեղվույն վեճերը, որոնք, ծագած Պողոս եպիսկոպոս Մելիքյանի շուրջ, 4 տարին ի վեր հուզման մատնած էին վանի վիճակը և հայ ազգային տարեգրության մեջ ծանոթ են Պողոսյան և Ապոլոսյան վեճեր անունով: Օրմանյան կհաջողի, հակառակ Պողոսի բոլոր սաղարաններուն, բնական վիճակ ստեղծել, «այս կերպով միանգամ ընդմիջող վանը ազատելով Պողոսի դարձվածներին, որ այլևս ստիպվեցավ կիմա վանքը մեկնիլ և գործունյա ասպարեղեն բաշխեցավ մինչև իր մահը»⁴⁹:

Օրմանյան Պատրիարքարանի հրահանգով 1886 օգոստոսին կհանդիպի նաև Աղթամար, ուր նույնպես վեճեր կային խաչատուր կաթողիկոսի և իր միաբաններին ոմանց միջև, և իր քննությանը արդյունքները կտեղեկագրե պատրիարքարան:

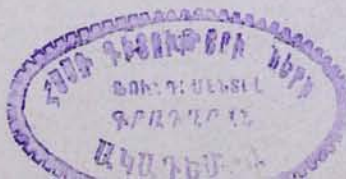
Օրմանյան 1886 օգոստոս 23-ին վանեն Կարին վերադառնալի հետո, միևնույն թա-

46 Մ. Գ. Ներսիսյան, հիշված աշխատությունը, էջ 197—198:

47 «Խոհ» և «Խոսք», էջ 130:

48 Անդ, էջ 131:

49 «Ազգապատում», Գ, էջ 4585:

փող կնվիրվի ընդհանուր աշխատանքների: Իր առաջին գործը կըլլա «Կարնո բանտարկելոց վերջին մնացորդ երեքներուն ներումն ու ազատութիւնը հետապնդել, որոնք ազատվեցան սեպտեմբեր 3-ին»⁵⁰:

Հովվական միամսյա այցելութենէ մը հետո Թորգոմի, Կիսկինի և Սպերի վիճակներուն, երբ հաղիվ դարձած էր Կարին, 1887 հունիս 24/6 հուլիսին կընդունի Մակար կաթողիկոսի կանգալը, որ կհրամայեր էջմիածին գալ դասախոսի պաշտոն ստանձնելու համար Ճեմարանի մէջ:

«Օրմանյանի Կարնո առաջնորդութիւնը յոթը տարի տեւեց 1880 մայիսին սկսելով, որուն մէջ միայն վերջին տարին եպիսկոպոսական աստիճանով: Այս յոթը տարին հրու միջոցին, թեպէտ տարիուկես Կոստանդնուպոլիս անցուց 1883-ի 1884, սակայն ոչ պաշտոնն դադրեցավ և ոչ գործը լեց, այլ Կոստանդնուպոլիս գտնվելով իսկ անձամբ ուղղեց և վարեց գործերը Արծնյան Գրիգոր քահանայի փոխանորդութեամբ: Յուր օրով Կարնո առաջնորդական վիճակը նոր ընդարձակութիւն ստացավ, Սպերի գաղթի, Դերջանի, Բասենի և Խնուսի վիճակներուն իբրեւ հարակից Կարինի հանձնվելով, որով երկու հարյուրեւ ավելի եղած էին վիճակին հայաբնակ տեղերը: Նա առաջնորդութենէն ալ ոչ թի յուրովի, այլ պարզապէս կաթողիկոսական բացարձակ հրամանով

հրաժարեցավ, այն ալ առաջնորդութենէն ուսուցչութեան անցնելու համար»⁵¹:

Օրմանյան հպարտ է Կարնո իր առաջնորդութեամբ. «Կրնամ սիրտի հանդարտութեամբ հայտարարել, թէ անօգուտ չեղա Կարնո՝ զխալոբապես հարակից վիճակներուն ընդարձակվելովը, վարժարանաց դարձված հատուկ հոգածութեամբ, ներքին վարչական ձեւերու կարգադրութեամբ, և ազգային զարգացման տրված քաջալիրութեամբ: Օգտակար եղանակն ան անձամբ այցելութիւններս, Սանասարյան վարժարանի Կարնո մէջ հաստատվելը, և մանավանդ ազգային տաղնապին հաջող վերջաւորութեան համար թափված ճիգերը: Իբրեւ բարեհաջող պաշտոնավարութեան վկայութիւն պետք է ընդունվի մինչև այսօր Կարնո մէջ իմ անձին գովութեամբ հիշվելը և իմ օրերու օրհնութեամբ փնտրվելը»⁵²:

Մակար կաթողիկոս երբ հրաման կընէր Օրմանյանի էջմիածին երթալ ուսուցչական պաշտոն ստանձնելու համար Ճեմարանի մէջ, խղճահարութիւնը չունէր, թէ առանց գլուխի կթողու ընդարձակ վիճակ մը, անոր կարծիքով «Ճեղքեցի օգուտին տեսակետով ավելի լավ էր վիճակ կառավարողներ հասցնել, քան թէ վիճակ մը կառավարել»⁵³:

Օրմանյան, ճիշտ է, հետազային հասցուց վիճակ կառավարողներ, բայց միևնույն ատեն Կարինով ցուց տվավ, թէ ինչպէս պետք է վիճակ մը կառավարել:

4. ՍՈՎԵՆՈՑ ԶԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎՐ

Օրմանյանի գովառական գործունեութեան ուշադրաւ դրվագներէն մեկն ալ իր բերած աշակցութիւնն է Սովելոց հանձնաժողովին:

Ռուսաթուրք պատերազմը աղետ էր բերել գավառի հայութեան, մանավանդ այն շրջաններուն մէջ, որոնք կոիվներու թատերաբեմ էին եղել: Աղետը ավելի ևս շեշտվել էր երաշտութեան պատճառով, որուն քանի մը տարին ի վեր մատնված էին արեւելյան նահանգները: Հայութիւնը կզալարվել սովի ճիրաններուն մէջ: Պոլսո բոլոր թաղերուն մէջ նպաստի հանձնաժողովներ կազմվել էին, որոնք հետո միացան կեդրոնական հանձնաժողովի մը հսկողութեան տակ, որ 1880 հունվար 12-ին մարմին առած էր Ներսէս պատրիարքի կողմակցով և որ Սովելոց հանձնաժողով կոչվեցավ:

Սովելոց հանձնաժողովը, որ հաջողեցավ 39 000 ոսկիի գումար մը հանգանակել, նախախնամական դեր մը կատարեց սովյալ շրջաններուն մէջ: Նպաստի սովորական

մարմին մը չեղավ ան, այլ «վարժարաններու ալ օգնեց, հողագործական միջոցներ հայթայթեց, նորանոր մշակութիւններ պատրաստեց, զանազան արհեստներ քաջալերեց, և երկրագործական աշխատութիւնը դուրացուց կենդանիներ և գործիքներ փոխառութեան ձեւ ներքեւ հանձնելով, զի չէր ուզել, որ անաշխատ նպաստը վտանգավոր դատարկապորտութեան և մուրացիկ ստորնութեան ծառայեր:

... Վանա մէջ իրիմյանն էր բոլոր նպաստներուն գործածութեան նախագահը, Կարնո մէջ Օրմանյան եղավ երկու կողմերի հարաբերութեանց և առաքմանց միջնորդը, զի զեռ կպակսէին Կարինի անդին ներքին գովառներու հետ ուղղակի հարաբերութիւնները»⁵⁴:

51 Անդ, էջ 4587—4588:

52 «Խոհր և խոսք», էջ 141:

53 «Ազգապատում», Գ, էջ 4588:

54 Անդ, էջ 4875:

50 «Ազգապատում», Գ, էջ 4586:

Ավելցնենք, որ Օրմանյանն ինքն էր, որ խմբագրեց Սովետաց հանձնաժողովի գործունեության տեղեկագիրը 1884-ին, երբ Կարինեն Պոլիս էր եկած: Տեղեկագիրը լույս տեսավ 1886-ին:

5. ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՏԱՐԻՆ

Եվ ահա Օրմանյանի կյանքին մեջ կրացվի շատ կարճ, բայց և շատ ուշագրավ էջ մը՝ իր ուսուցչության տարին էջմիածնի ճեմարանին մեջ:

Ճեմարանը, 1869-ին հիմնարկված Գևորգ Գ կաթողիկոսի կողմի և 1874-ին բացված, երկար առնել էր կրցած մտնել իր բուն դերին մեջ: Չէր կրցած ունենալ իր համապատասխան վարիչը:

Այդ կացության ակնարկելով է, որ Օրմանյան կղերն. «Երբոր ճեմարանի մասին Գևորգի տարած հոգածությունը կգտվենք, պետք չէ լռենք, որ այն յուր իսկական նպատակին շնորհիվ, որ էր ժառանգավորաց նեմաբան ըլլալ և ուսումնական ու զարգացյալ հոգևորականներ պատրաստել. զի հին ժառանգավորաց վարժարանը, որ ճեմարանի բացման առնին առժամապես պահվեցավ, 1882-ին գոցվեցավ, բայց Գևորգի ժամանակ և ոչ մի շրջանավարտ կամ աշակերտ հոգևորականության չհետևեցավ և միաբանության շանդամակցեցավ: Այս մասին չենք կրնար ուղղակի Գևորգը մեղադրել, զի նա վարժարանական ներքին մասնագիտությանը ճշմարտացի անձը չէր, թեպետ արտաքին գործոց համար մեծ կարողություն ունեիր»:

Օրմանյանն եթե կզգուշանա Գևորգ կաթողիկոսը մեղադրել ճեմարանի կազմումն համար, նույն վերապահությունը չունի Նարայիյի և Այվազովսկիի համար. «Երբոր առաջին եպիսկոպոսական ձեռնադրությունը կկատարեր 1867-ին, [Գևորգ կաթողիկոս] խորեն Գալֆայանե խոստում առած էր երեք տարի էջմիածին մնալ և ուսուցչություն ընել, և նոր բացվելիք ուսումնարանին մեջ աշխատել: Սակայն կաթողիկոսին հետ Պետերբուրգ երթալի ետքը պատճառներով մը առժամյա բացակայության արտոնություն ստացավ, և անգամ մը Կոստանդնուպոլիս երթալին ետքը այլևս չվերադարձավ:

Այն առնել գործը հանձնվեցավ Գաբրիել Այվազովսկիի եպիսկոպոսին իբր վարժարանական փորձառությանը ճոխացյալ անձի, բայց նա ալ Տփղիսի առաջնորդությունը պալման դրավ յուր հանձնառության, և Տփղիս մնալով էջմիածնի ճեմարանը կառավարել սկսավ տեղեկատվություններու ծանոթություններով և թելադրություններով, որուն հետևանքն եղավ 1878-ին երրորդ դա-

Օրմանյան ապագային պարծանքով հիշած է նաև իր գործունեությունը Սովետաց հանձնաժողովին մեջ:

Սարանին ըմբոստանալը և խմբովին արտաքսվելը: Ճեմարանի ծրագիրն ալ [Փարիզի] Մուրատյանի և Հայկազյանի պես սովորական վարժարաններու նմանողությամբ կազմվեցավ, ավելի ընդհանուր բան եկեղեցական ուսմանց դրույթով. այնպես որ ճեմարանը բոլորովին ձրի և ազատ երկրորդական ուսումնարանի դիրքն առավ, և զարմանալու չէ, եթե ձրի երկրորդական ուսում առնելու և ազատարար դուրս ելլալու պայմաններու ներքև աշակերտաց թիվը դուրսավ և տարապայման աճեցավ»⁵⁵:

Մակար կաթողիկոսի օրով էր միայն, որ ճեմարանը պիտի սկսեր ծառայել իր բուն կոչման:

Սխալ է անշուշտ ըսել, թե Գևորգյան ճեմարանը իր դերը կատարած չէր մինչև այն առնել: Սկզբնական այդ 18 տարիներուն, ճիշտ է, այն բեղմնավորությունը չունեցավ ճեմարանը, ինչ որ պիտի ունենար իր կյանքի մնացյալ տարիներուն մեջ: Բայց այդ շրջանին ալ անոր սեմին դուրս եկան հայ մտավորականության կարկառուն գեմքերն շատերը, ինչպես և մեծ թիվ մը քիչ-շատ պատրաստված երիտասարդության, որ իր կարգին դեր կատարեց հայ իրականության մեջ:

Սակայն Մակար էր, որ հայ հոգևորականություն մը պատրաստելու մտահոգությունն ունեցավ: Այդ նպատակին համար ուսուցչական ընտիր խումբ մը հավաքեց ճեմարան: Եվ սակայն անոր ալ պակսեցավ բուն մարդը, որ պիտի կարենար հոգևորական նոր սերունդի մը կորիզը խմորել:

Այդ անձը Օրմանյանը պիտի ըլլար հետո: Պետք է ըսել, որ վաղուց է փորձեր եղած էին Օրմանյանը լծելու այդ առաքելության: Այդ փորձը կսկսեր Կարապետ Եղյանցեն, որ երբ 1879-ին Պոլիս կադար, փափաղը կուրենար Մաղաթիա վարդապետ Օրմանյանը ճանչնալու, որ թեև դեռ չէր դարձած Հայ Եկեղեցվո գիրկը, բայց արդեն շփում կպահեր Ներսես Վարժապետյանի հետ: Եղյանց Օրմանյանը «ճարտար դարձվածներով կհրավիրեր Հայ Եկեղեցվո ծոցը իսկույն դառնալ, և էջմիածնի ճեմարանին տեսչու-

⁵⁵ «Ազգապատում», Գ, էջ 4241—4242:

թյան անվանել տալու հրապույրն ալ կառաջարկներ»⁵⁶։

Օրմանյան կզգացներ Նզյանցին, թե Հայ եկեղեցվո ժողովը դառնալու ծրագիրը վաղուց ունի, բայց Վարժապետյանի խորհուրդով դեռ պիտի սպասե ատեն մը։

Ավելի հետո, 1884 հուլիս 14/26-ին, էջմիածնի Սինոդին կհրավիրվի Ճեմարանի տեսչությունն ստանձնելու⁵⁷, այն պահուն, երբ Պոլիս կմեկնեն Կարնո գործերով։ Պատշաճ չի նկատեր այն ատեն գոհացում տալ հրավերին, որուն անշուշտ սիրով ընդառաջ պիտի երթար, եթե Կարնո հոգիքը լըլլային։

Դեռ պետք է անցնեն քանի մը տարի, որպեսզի Օրմանյան մուտք գործեն Ճեմարան։

Բայց թողունք, որ Օրմանյան ինքը պատմի իր մուտքը Գեորգյան Ճեմարան. «Գեորգի հիմնած Ճեմարանը, հիմնարկությանմբը գնահատելի, բայց արդյունավորությանմբը քննադատելի էր, զի եկեղեցական զարգացման և ուսումնական բարձրացման օգտակար չէր եղած, և այնպես դատեց Մակարայ, և Ճեմարանի բարձրացման և զարգացման հասուն վտադրություն դարձուց։ Որչափ ուսահայոց մեջ ընտրելագույն ուսուցիչներ կային՝ Ճեմարանի մեջ հավաքեց։ Արշակ Նահապետյան, Սեդրակ Մանդինյան, Կարապետ Կոստանյան, Փիլիպոս Վարդանյան, Ստեփան Պալասանյան, Մկրտիչ Պալյան, Սարգիս Գաբրիելյան, գործի հրավիրվեցան գոհացուցիչ պայմաններով, Նահապետյանի տեսչության ներքե, և նախաձեռնության ընդարձակ արտոնությամբ։ Բայց գործի սկսելին հոգը նույնինքն հրավիրյալ ուսուցիչներ զգացին, թե իրենք ամենքն ալ արտաքին ճյուղերու մասնագետներ են, իսկ կրոնական ճյուղը, որ հիմնական և էական է և պետք էր ըլլար հոգևոր ճեմարանի մը համար, իրենց համահավասար և համալսարանական ավանդող չունեն, և հազիվ թե Սուրբ Գրոց պատմությունը կավանդվի ստորին դասարաններու մեջ, և բարձրագույն լսարաններու մեջ կրոնական դասեր կպակսեն։ Ուստի այս կետը կաթողիկոսին մտադրության ներկայացուցին և պատասխան ստացան կարող անձը գտնել և առաջարկել, որպեսզի ինքն ալ գործի հրավիրի։ Ուսուցչական խումբը երկար վարանումն հաղթ, հուսկ ուրեմն Նահապետյանի թեղորությունամբ, Օրմանյանի անունը տվավ, որ Կարնո առաջնորդությունը կվարեն, և ուր տեսած էր զայն Նահապետյան 1885 հուլիսին, երբ Մկրտիչ Սանասարյանի ընկերացած էր, և նորա բարերարությամբ

բացված Կարնո վարժարանին այցելության էր եկած։ Երբոր Մակար կխորհեր Օրմանյանը ուսուցչության հրավիրել, Կոստանդնուպոլսո Պատրիարքարանեն եպիսկոպոսացուներու անունները հաղորդվեցան, որոնց մեկն էր Օրմանյանը, ուստի գործը հետաձգվեցավ անոր հասնելուն։ Օրմանյան անցուդարձն անտեղյակ հետաքրքրությամբ կդիտեր Ճեմարանի ուսուցչաց կողմեն իրեն հանդեսուցված մտադրությունն ու մերձավորությունը, որ կերևա թե զայն անձամբ ճանչնալու նպատակն ունեն, և միայն ձեռնադրության հաջորդ առտուն, 1886 հունիս 9-ին, իրեն կառաջարկվի Կարնո առաջնորդությունեն հրաժարիլ, և Ճեմարանի ուսուցիչ մնալ»⁵⁸։

Օրմանյանի համար չկար ավելի գեղեցիկ առիթ իր բուն կողման անցնելու, քան հրավերը, որ իրեն կըլլար։ «Նա առաջարկին հետ ի սրտե համակրելով մեկտեղ, հարկ կսեպեր դիտել տալ, թե... առանց վիճակին գիտակցության և առանց Պատրիարքարանի հավանության, այսպիսի հրաժարական մը իրեն անտեղի կերևար, ուստի գործը կհանձնեն կաթողիկոսին բարձր և ազատ տնօրինության»⁵⁹։

Օրմանյան կստիպվի ուրեմն իր պաշտոնատեղին դառնալ, մանավանդ որ հրահանգ ստացած էր Պատրիարքարանեն դեպի Վան մեկնիլ ինչ-ինչ քննությանց համար։

Կաթողիկոսին և Պատրիարքարանի միջև բանակցությունները երկար տևեցին, և իրեն եղած առաջարկն ճիշտ տարի մը հետո էր միայն, 1887 հունիս 10-ին, որ կաթողիկոսական կոնդակ մը Օրմանյանը կհրավիրեր Ճեմարանի մեջ ուսուցչական պաշտոնի։ Հունիս 28-ին Օրմանյան իր հրաժարականը կներկայացներ Կարնո գավառական ժողովին, որ «ցավով և հուզմամբ» կստիպվի զայն ընդունիլ, իսկ հուլիս 6-ին վերջնապես կմեկնեն Կարնոն, Պոլիս հանդիպելի հետո էջմիածին երթալու համար։

Օրմանյան էջմիածին կհասնեն 1887 սեպտեմբեր 3-ին և չորս օր հետո կստանան Ճեմարանի աստվածաբանական ճյուղին ուսուցչությունը՝ երեք լսարաններու մեջ օրական չորս ժամով աստիճանաբար բաշխված։

Իր ուսուցչական գործունեության մասին խոսելով, Օրմանյան կըսե. «Աստվածաբանական ուսմանց ընթացքը ծանոթ չէր ուսուցչակից ընկերներու, և առաջին ուսուցչական ժողովին մեջ ինձի հանձնեցին զայն կազմել և ներկայել ընդհանուր ժամանակացույցին։ Շաբաթական 24 ժամ դասախոսու-

56 «Եռոց և խոր», էջ 101։

57 Անդ, էջ 126։

58 «Ազգապատում», Գ, էջ 4579։

59 Անդ, էջ 4581։

թյուն հանձնվեցավ, երեք լսարաններու վրա համեմատաբար բաշխելի... Հարկ եղավ բնական աստվածաբանությունը սկսիլ հոգեբանությունն ալ խառնելով, ջատագովական ճշուրը լրացնել, և տեսական ու բարոյական աստվածաբանությանց անցնիլ. շարժական դաս մըն ալ Ավետարաններու ներածության հատկացվեցավ երեք լսարանները համախմբելով, որոնց շարժք երեկոներ բարոյախոսություն ալ կկատարեն եկեղեցական և աշակերտական կյանքի նյութերով: Ուսանողներու թիվը 27 էր, որոնցմե 15-ը առաջին լսարանին ու մնացյալները երկրորդին ու երրորդին մեջ»⁶⁰:

Իսկ ուսուցչական իր մեթոդին ակնարկելով, Օրմանյան կգրե. «Դասախոսություն գիրք կամ ձեռնարկ չկար, և պետք էր զայն նորեն պատրաստել, որուն համար գրաբար լեզուն հարմարագույն տեսնվեցավ, թույլ տալով, որ ես արեւմտյան և ուսանողները արեւելյան աշխարհաբար գործածենք դասերը ավանդելու և դարձնելու համար... Ուսուցչական ձևին համար բնական էր, որ գործածեի Հռոմի համալսարանին հնդինական և տրամաբանական ոճը, որով ես ալ ուսած էի և որ եթե հնավանդ ալ կըսվի, սակայն մտավորական և տրամաբանական դարգացումը կդյուրացնե: Իրոք ալ զգալապես օգտակար եղավ ուսանողներուն մտայնությունը կազմելու, և ուսուցչակիցներու հավանության արժանացավ, և կաթողիկոսին ալ գնահատվեցավ, մասնավոր ունկրնդրությունց և եռամսյա ու տարեկան քննությունց առթիվ»⁶¹:

Ոչինչ այնքան հատկանշական է, քան սա գրվագը, զոր Օրմանյան կպատմե իր ուսուցչության մասին խոսելու ատեն. «Եկեղեցական պաշտամանց ալ ներկա կգտնվեի ցորչափ ուսումնական՝ աշխատությանց և դասախոսությանց արգելք չէին ըլլար: Մեծ պահոց մեջ սաղմոս քաղելու սովորություն կար, և կարգը եպիսկոպոսներին կսկսեր. իմ կարգիս ծաշու սաղմոսին ալ ուղեցի իջնել, դասախոսությունը զանց ընելով, երբ տեսա, որ ծերունի Հարություն եպիսկոպոսը փիլոսոֆն առած կուգար, ու ինձի մոտենալով իմ տեղս զալը հայտնեց, և ձեմարանը ցուցնելով հարեց, «Քու սաղմոսդ այնտեղ է, հոն զնա քաղե. այստեղ մենք ալ կընանք քաղիլ»: Ուսումնական չեղող եպիսկոպոսին այս ուսումնասիր զգացումը այնպիսի քաղցր տպավորություն մը թողած է վրաս, որ այստեղ ալ չուղեցի անհիշատակ անցնիլ»⁶²:

Ուսուցչության այդ կարճ տարին սակայն տվավ իր պտուղը. «Դպրոցական տարին բոլորեցավ կանոնավորապես, մայիսին տարեկան քննություններ կատարվեցան, զի ոչ միայն դասեր ավանդվեցան և կրոնագիտական դարգացում ստացվեցավ, այլև գրավոր ձեռնարկներ պատրաստվեցան և եկեղեցականության մտնելու որոշումներ ստացվեցան: Մակարի գերագույն բաղձանքն էր ձեմարանի ուսումնավարտներին եկեղեցականներ ունենալ, զի մինչև այն օր տակավին ոչ մի ձեմարանի ընթացավարտ եկեղեցականության հանձնառու եղած չէր: Այդ նպատակն ալ Օրմանյանի հանձնվեցավ, որ հաջողեցավ 1888 հունիս 15-ին տեսուչ Նահապետյանը և ձեմարանի ընթացավարտներին չորսը կաթողիկոսին ներկայելու ուխտերին հայտնելու և օրհնությունը ընդունելու: Երբոր այսպես գործը հաջողությամբ կհաւաքեք, հանկարծական պարագա մը զայն հիմնովին խանգարեց»⁶³:

Օրմանյան շատ հարեանցի անցած է իր գրությունց մեջ, ինչպես ձեմարանի իր գործունեության, նույնպես և անկե հեռացվելու պարագաներուն մասին: Իր գործունեության մասին գոհացած է ընդհանուր ակնարկներով, իսկ իր հեռացման զաղտնի ծալքերը կերեի թե լրիվ հայտնի չեն եղած իրեն:

Դավ մը կար, և այդ դավը կպատրաստվեք միմյանքի ի վեր, առանց օր Օրմանյան լուր ունենար այդ մասին: Երբ ան հունիս 15-ին առաջին ընթացյալները կներկայացնեք կաթողիկոսին հոգեկան բացառիկ գոհունակության մը անձնատուր, իր ձևկատարիքը վճռված էր արդեն մութին մեջ, որոշված էր իր հեռացումը:

Օրմանյանը ձեմարանին հեռացնելու օրինական շարժառիթը պատրաստ էր ցարական իշխանությանց համար, — ուսահպատակ չէր Օրմանյան: Իրականին մեջ պատրվակ մըն էր միայն այդ: Օրմանյանին առաջ ոչ-ուսահպատակներ գտնված էին արդեն ձեմարանի ուսուցչական կազմին մեջ, ինչպես որ պիտի ըլլային հետագային ալ:

Վերջերս Լենինգրադի Պետական կենտրոնական արխիվի № 821 ֆոնդի մեջ հայտնաբերված կարգ մը փաստաթուղթեր⁶⁴ բավարար լույս կսփռեն այն պարագաներուն մասին, որոնց մեջ Օրմանյան հեռացվեցավ

⁶⁰ «Յոհն և խոսք», էջ 144:

⁶¹ Անդ, էջ 145:

⁶² Անդ, էջ 145—146:

⁶³ «Ազգապատմ», Գ, էջ 4581:
⁶⁴ Տե՛ս Վահան արեղա Գալամդարյանի «Մաղաքիս արքեպիսկոպոս Օրմանյանի Գեորգյան ձեմարանի աստվածաբանության դասախոս» խորագրով հոդվածը, «Էջմիածին», 1956, № VI, էջ 42—52:

ձեմարաններն և որոնք հարեանցի միայն շոշափված են Օրմանյանի կողմից:

Օրմանյան էջմիածնեն կմեկներ հետք մը ձգելով: Իր մեկ տարին Գեորգյան ձեմարանի մեջ բավական էր եղեր, որ նոր շունչ մը մտնե հոն:

Մեկ տարին ակնթարթ մըն է լոկ հանրային մարդու մը կյանքին մեջ. բայց ան երբեմն բացառիկ հետք կձգե:

Օրմանյանի համար այդ մեկ հատիկ տարին բավ եղավ, որ նոր մթնոլորտ մը ստեղծվի ձեմարանին մեջ:

Էջմիածնի մեջ իր ցանած սերմերուն մասին խոսելով, Օրմանյան կրսե. «Էջմիածնի մեջ յուր ցանած կրոնագիտական և եկեղեցասիրական սերմերը տակավ աճեցան, ձեմարանի ծրագիրին մեջ հաստատվեցան աստվածաբանական ուսումները, Օրմանյանի ներկայած հինգ ընծայացուներին թեպետ երեքը պարագաներին վշտանալով ետ քաշվեցան, բայց Արշակ Նահապետյան տեսուչ և Կարապետ Տեր-Մկրտչյան ընթացավարտ ձեռնադրություն ստացան, և բավական հետևողներ ունեցան մյուս լսարաններին և դասարաններին, որոնք Գերմանիո համալսարանաց մեջ ալ կատարելագործվեցան, և ձեմարանական ընթացավարտ վարդապետներու ընտիր խումբ մը կազմվեցավ Մայր Աթոռո մեջ»⁶⁵:

(Չենք գիտեր, թե ինչո՞ւ Օրմանյան մոռցած է հիշել Արշակ Նահապետյանի և Կարապետ Տեր-Մկրտչյանի կողքին նաև Գարեգին Հովսեփյանն ու Գեորգ Զորեքչյանը,

որոնք նույնպես հոգևոր կոչման դիմած են նույն այդ օրերուն):

Խոսելով այն օրերուն մասին, երբ Օրմանյանի իսկ ներշնչման տակ ինք և ձեմարանի տեսուչ Արշակ Նահապետյանը որոշեցին հոգևորական ասպարեզն ընդգրկել, Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչյան, Օրմանյանի անդրանիկ ձեռնասունը, կգրե նամակի մը մեջ. «Այսպես թե այնպես մենք բարոյական մեծ պարտականություն զգացինք այսպես վարվելու, և մի քանի շաբաթ շարունակ գտնվում էինք ոգևորության ու երիտասարդական վառ երևակայությունների մի այնպիսի շամանդադի մեջ, որին մատչելի չէ ոչ մի հաշիվ, ոչ մի կողմնակի մտածում: Հարկավ մեզ հետ ոգևորված էին ու շատ ուրախացած մեր տեսուչը (Ա. Նահապետյան), մեր ուսուցիչները, երջանկահիշատակ Հայրապետը. ամեն երեկո Օրմանյան սրբազանի շուրջը բոլորած՝ ծրագրեր էինք կազմում ապագայի համար, թե ինչպես պետք է շարունակենք եկեղեցական ու հայագիտական ուսումնասիրություններ, ինչպես պետք է մի նոր միաբանության սկիզբը դնենք»⁶⁶:

Օրմանյանի շունչը կրեցին նաև անոնք, որ երբեք ալ իրեն չաշակերտեցան ուղղակի:

Օրմանյանի ձեմարան գտնված տարիներուն դեռ պատանիներ էին շատերը այն հոգևորականներին, որոնք հետագային դեմք պիտի դառնային հայ կյանքի մեջ և որոնք Օրմանյանի աշակերտները պիտի սեպեին իրենք զիրենք:

6. ԿԵԳՐՈՆԱԿԱՆԻ ԲԵՄԵՆ

Կեդրոնականը Օրմանյան ինքն իսկ կղասե հաճախ այն բնմերու կարգին, ուրկե խոսած է նոր սերունդին: Երբ 1889-ին ուսուցչական պաշտոնի կկոչվի Օրմանյան Կեդրոնականի մեջ, հազիվ 3 տարին ի վեր բացված էր դպրոցը, բայց արդեն սկսած էր իր վրա սևեռած պահել հանրության համակրանքն ու հույսերը: Ազգը անկի բացառիկ սերունդ մը կսպասեր, ու հանձնառու եղեր էր բացառիկ ալ զոհողության: Նախ Մինաս Զերադի և հետո Հարություն Մոստիշյանի տեսչության ներքև դասախոսներու ընտիր խումբ մի պաշտոնի կոչված էր հոն:

Անոնց վրա շուտով կավելնար Օրմանյանն ալ, ավանդելու համար կրոնագիտության դասը, որ միշտ եղած է դպրոցի ծրագրին մեջ, ավելի կամ նվազ ձեռնհաս ուսուցիչներու հանձնված:

Կարճատև եղավ սակայն Օրմանյանի պաշտոնավարությունը Կեդրոնականի մեջ: Արմաշը անկե խից դաժն:

Կարճատև եղավ սակայն Օրմանյանի պաշտոնավարությունը Կեդրոնականի մեջ: Արմաշը անկե խից դաժն:

7. ԱՐՄԱՇ ԵՎ ԻՐ ԴԱՍՏԱՐԱԿԸ

Արմաշի դպրեվանքի վերատեսչությունը Օրմանյանի փառքի տիտղոսն է,— յոթը տարիներու խաղաղ շրջան մը աղմուկով լեցուն կյանքի մը մեջ:

Երբ 1888 սեպտեմբերի 29-ին Կոստանդնուպոլսո պատրիարք կընտրվեր Խորեն Աշըգ-

յան, հազիվ ամիսե մը ի վեր Պոլիս դարձած էր Օրմանյան էջմիածնին, և ինքն ալ հրավիրված էր եպիսկոպոսներու այն հավաքության, զոր գումարեց նորընտիր պատ-

⁶⁵ «Ազգապատում», Գ, էջ 4582:

⁶⁶ Երվանդ Տեր-Միքայելյան, «Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչյան», Մոսկվա, 1911, էջ 7—8:

րիարքը հոկտեմբերի 27-ին, պաշտոնի ձեռնարկելիս ութը օր հետո:

Աշըգյան, որ Արմաշի իր վանահայրության օրերին միտք չարշարած էր հայ եկեղեցականության բարեկարգման համար, ժողովին պարզեց իր ծրագիրը՝ առաջին հերթին առաջնորդներով օժտելու համար գավառական թափուր թեմերը: Այդ առթիվ երկու առաջարկ կենդանացանք ան. նախ դպրեցանել առաջնորդներու ընտրությունը գավառական ժողովներու միջոցով՝ ուղղակի կեդրոնին անվանելու համար զանոնք, և երկրորդ՝ առաջնորդներուն թոշակ ապահովել պետության գանձին:

«Կարծիքներ սկսան հայտնվիլ,— կզրե Օրմանյան.— ոմանք վերապահությամբ, որիշներ ակնածանոր, այլք դարձյալ տարտամ միտքով ուժգին ընդդիմություն ցույց չէին տար, որով հարկադրվեցա ներհակ կարծիքի պաշտպան կանգնիլ, բացատրելով այդ միջոցների հառաջ գալիք անպատեհությունները: Այդ կարգին հայտնեցի ալ, որ ավանդական կամ ժողովրդական ընտրության համար Հոռոմի դեմ ալ մաքառելի ետքը, չէի կրնար Հայ եկեղեցւո շրջանակին մեջ անոր ջնջվելուն հավանիլ:

Պատրիարքին ախորժ չեկալ իմ բացարձակ ընդդիմությունը, անծամասնությունը կերկի պատշաճ չդատեց նորնորին ընդդիմանալ. և ես կեդրոնական վարժարանին մեջ դասախոսությունս պատճառելով մեկնեցա: Երեկոյին ականջս հասավ, որ մեկնելիս ետքը շատ մը անձնականության խոսքեր ըրեր է Աշըգյան իմ մասին, և գործին սկզբունքն տարբեր կերպարաններ են տրվել: Ուղեցի ուղղակի իրեն ղիմի և բացատրությունս պահանջել. բարեկամներն ոմանք հակառակը կթելադրեին, բայց քանի մի օր ետքը որոշումս գործադրեցի»⁶⁷:

Օրմանյանի տեսակետը հաղթեց: Հայ եկեղեցւո բարեկարգության ձեռնարկելն առաջ, անհրաժեշտ էր նախ զարգացած հոգևորականություն մը պատրաստել: Եվ այդ հոգևորականությունը չէր կրնար հասունալ գոյություն ունեցող պայմաններուն մեջ:

Պահ մը մտածվեցալ Պոլսո մեջ բանալ ապագա դպրեվանքը: Պոլիս թե՛ իր առավելությունները և թե՛ անպատեհություններն ունեի հոգևոր պատրաստության կեդրոն մը հանդիսանալու համար: Ի վերջո որոշեցին հոգևոր այդ կեդրոնը բանալ քաղաքի ժխորին հեռու, և Արմաշի վանքը միակ հարմարն էր դառնալու համար այդպիսին: Ոչ միայն Պոլսո մոտիկ էր ան, և հետևաբար ավելի

հարմար անմիջական հոգածության, այլև դարավոր վանք մը կար հոն, հռչակված իբրև ուխտատեղի, և մանավանդ փորձեր եղած էին ազգիս առաջ ալ հոգևոր ուսումնարան մը պահելու հոն: Եվ վերջապես Արմաշի մեջ դպրեվանք մը պատրիարքին անձնասիրությունն ալ պիտի շոյեր, որովհետև Աշըգյան Արմաշի վանահայրությունն եկած էր Պատրիարքական Աթոռը, և վանահայրության այդ տիտղոսը միշտ պիտի պահեր շարունակելով հովանավորը մնալ նոր դպրեվանքին:

Դպրեվանքը դժվար թե իրականանար սակայն, եթե անոր սատար չկանգնեի Աբիկ Ունճյանը, բացառիկ դեմքերին մեկը հայ ունեւոր դասուն մեջ, որ հանրային բազմաթիվ ձեռնարկներու զորավիգ եղած էր և դեռ կշարունակեր ըլլալ: Դեր էր կատարած հանրային շատ գործերու մեջ, ու հիմա կաջակցեի Արմաշի ստեղծման:

Վանքերու դերը հայ կյանքին մեջ նոր չէր: «Եթե պատմական իրողություն մը կներկատվի հինն ի վեր վանքերու օգտակարությունը մեր մեջ, ապահովաբար այն հաստատություններով չէ, որոնց մեջ ապրելի ավելի շնչած են միայն վանականներ և ճրգնավորներ, շունենալով որեւէ գերիվերո նպատակ ծառայելու ազգին կամ հայ հանրության պետքերուն, այլ անոնցմով որ իբրև լուսավորության վառարաններ կանգնած միջին և նոր դարերու ընթացքին՝ կրցած են նշուլել հայության համատարած մարմնին զանազան մասերուն վրա, փոքրիշատե փառատելով զժբախտ ժամանակներու մեջ բոլորության ու ավերներու՝ արյունի ու հալածանքներու երեսին թանձրացող խավարը:

Դպրեվանքերը՝ զարգացումի այդ կենդանի փեթակներն էին, որ դարերով կատարեցին մեր մեջ իրենց դառն աշխատությունները, «փուշ ու տատասկ» բուցնող երկրի մը սարերեն ու ձորերեն հազիվ գտնելով իրենց մեղրին պատրաստության ծաղիկը: Եվ երբ ոչինչ մնացած էր արդեն՝ ինչպես դուրին է տեսնել հին քաղաքական գործունեության մը անհուն զոհողություններն, երբ ամեն զինք փշրված էր հայ ձեռքերու մեջ, գոնև չբախշախվեցալ վանական մատներու տակ դողողող այն գրիչը՝ որ պիտի երաշխավորեր մասամբ անդրադուլն կյանքի մը պահպանումը»⁶⁸:

Արմաշի վանքը մոտ երեք դարերու կյանք մը ապրած էր արդեն, երբ դպրեվանքը կուգար բացվիլ իր հովանիին տակ: Ան հիմնված էր ԺԸ դարու առաջին տասնամյակին և որոշ շրջաններու կրթական օջախ էր դարձած:

⁶⁷ Մաղաթիա արևիկսկսկս Օրմանյան, «Առաջին գաղափարը», «Արմաշու Դպրեվանքին 25-ամյա հուրկանին առթիվ», Կ, Պոլիս, 1914, էջ 142:

⁶⁸ Անդ, էջ 146:

Արմաշը պատմության անցավ սակայն այն օրեն, երբ Օրմանյան ոտք կոներ հոն: 1889 սեպտեմբեր 18-ին էր այդ:

Արմաշը գործունեության լայն դաշտ մը կբանար Օրմանյանի առջև:

Օրմանյան կմտնէր իր բուն կոշման մեջ, որուն բաղձացեր էր այնքան տարիներն ի որուն բաղձացեր էր այնքան տարիներն ի զանազան ամբիոնը կհզոտնականի մեջ, միջանկյալ օվասիսներ եղեր էին իրեն համար իր աղմկալից կյանքի ընթացքին: Հիմա ար- իր աղմկալից կյանքի ընթացքին: Հիմա ար- ղեն իր ասպարեզին մեջ էր լրիվ: Ծննդարանի թե Արմաշի մեջ՝ Օրմանյանի գլխավոր նպա- տակն եղավ հասցնել հոգևորականներու նոր սերունդ մը:

Պետք է ըսել, որ Աշրգյանի ներկայութունը Պատրիարքական Աթոռի վրա անհունա- պես դուրացուց Օրմանյանի ստանձնած այդ առաքելութունը:

Օրմանյան մինակ էր առաջին տարին իր առաքելության մեջ. ուրիշ աջակից չունեւ, բայց եթե տեղական համեստ ուժերը: Արդեն ուսանելու եկած պատանիներու թիվն ալ հա- մեստ էր առաջին տարին:

Երկրորդ տարին է միայն, որ Արմաշ կմտնէ իր բուն դերին մեջ: Օրմանյանի աջա- կից կուգար Եղիշ Դուրյան երիտասարդ վարդապետը, որուն ուսուցչության տասը տարիները Պարտիզակի մեջ բացառիկ հմայք ստեղծեր էին անոր անվան շուրջ: Ամբողջ վեց տարի անոնք գործակցեցան իրարու, Օրմանյան իբր փոխ-վանահայր և վերատեսուչ, իսկ Դուրյան իբր տեսուչ, գոր- ծակցութուն, որ Հայ Եկեղեցւոյ կյանքին մեջ կենսունակ օվասիս մը պիտի բանար և որ հավանաբար դեռ շարունակվեր երկար, եթե դեպքերը Օրմանյանը Արմաշին չխեղին և չտաննին Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռը, իր առաջին ձեռնաստունները հազիվ ընծա- յած Ազգին:

Օրմանյանի յոթը տարիները Արմաշի մեջ անոր կյանքին ամենեն բեղմնավոր տարի- ներն եղան:

Արմաշը Արմաշ պիտի չըլլար անշուշտ ա- ռանց Դուրյանի. ան էր, որ վերջնական հմայ- քը տվավ Դպրեվանքին, ավելի քան տասնե- րեք տարի տքնելով անոր պատերուն մեջ և հասցնելով զայն տակավ իր բուն կոշման: Բայց առանց Օրմանյանի Արմաշը բնավ պիտի չըլլար, և պիտի չդառնար ի վերջո այդ օվասիսը:

Նախնական դպրոցի, պատրաս- տությամբ ու նախասիրութուններով տար- բեր էին Արմաշի երկու դաստիարակները, բայց սերունդը, որ հասունցավ իրենց ձեռքին տակ, հավասարապես երկուքին ալ է, որովհետև երկուքեն ալ հետք մը մնաց իր ներսը:

Երկու մեծ հոգևորականներուն զուգա- կշիռը ըրեր ենք այլուր. այդ առթիվ մեր ըսածները պիտի չկրկնենք: Բայց Օրմանյա- նի դերը ճշտելու առթիվ Դպրեվանքին մեջ, որ երկուքին ալ ձեռակերտն էր հավասարա- պես, կարելի չէր չափարկել նաև Դուրյանի դերին: Տարբեր-տարբեր դերեր ունեցե- լին անոնք արդարև Դպրեվանքին մեջ: Ծիշտ է, տարբեր էին եղեր իրենց ավանդած նյութերը. բայց տարբեր էր եղեր նաև իրենց ուսուցման ձևը,— նյութին մոտենալու իրենց կերպը և զայն վերլուծելու իրենց եղանակ- ները: Եվ ահա արդեն կմղվինք զանոնք բաղդատելու իրենց Դպրեվանքի գործունեու- թյան մեջ,— նոր զուգակշիռ մը երկու մեծ հոգևորականներուն միջև:

Երկուքն ալ գիտական միտքեր էին, և գի- տական գրոշմ տվին երկուքն ալ իրենց դա- սախոսությանց: Երկուքին այլ ձգտումն էր որոնելու և վերլուծելու կիրքը մտցնել իրենց սաներուն մեջ: Բայց տարբեր էին իրենց ուսուցման ոճերը:

Դուրյան վերեն կնայեր ինքը աշխարհի բաներուն վրա, և այդպես կներշնչեր իր սա- ներուն ալ. վերեն զննել դեպքերը,— այդ էր իր ոճը. ու վերեն դատել զանոնք՝ ավելի ճշ- զգրիտ դատելու համար: Օրմանյան, ընդհա- կառակը, կմխրձվեր իրերուն խորը, կթա- փառեր ամեն խորը, և զանց չէր ընեւ որևէ մանրամասնություն: Դուրյան քեզ կմղեր, որ ուղեղդ դուն ալ շարադրես ու դուն ինքդ հանգիս եղրակացության: Օրմանյան ինքը կհանգեր եղրակացության, և քեզ ալ կներ- շնչեր զայն:

Երկուքն ալ անշուշտ ունեին իրենց վերա- պահումները տեսությանց մասին, զորս ավանդությունները բերեր հասցուցեր էին իրենց: Դուրյան երկչոտ էր վճռական խոսք ըսելու համար. ան բառերու և դարձվածքնե- րու մեջ կսքողեր իր կասկածներն ու տա- տամսումները, Օրմանյան ավելի հանդուգն էր, և իր մտածումը կըսեր համարձակ, որ- քան անշուշտ թույլ կուտար իրեն սքեմը:

Օրմանյան մեթոդի մարդն էր. ինչպես իր ամբողջ կյանքին, նույնպես և Արմաշի մեջ աշխատելու իր ուրույն սխտեմը ունեւ իր գիտական մեթոդը: Այդ մեթոդին կպարտի պաշարը, զոր ամբարած էր և իր թողած եր- կերուն դեզը:

Բարգեն կաթողիկոս, Արմաշի անդրանիկ ձեռնաստունը, երկու դաստիարակներուն զու- գակշիռը ընելով կըսէ. «Երկուքն ալ քննա- դատ. Օրմանյան՝ զորավոր կրոնական և աստվածաբանական մարդին մեջ՝ կառաջ- նորդեր մեջ քննական ոգիով. Դուրյան ինք- նատիպ ուժականությամբ մը կօժտեր իր

քննադատությունը պատմական և մատենագրական մարզին մեջ»⁶⁹,

«Դաստիարակության մեջ լուին էր իր մեթոդը. իր կյանքին ու կենցաղին օրինակը միայն կուտար, և այս կողմեն բոլորովին հակապատկերն էր Օրմանյանին, որ կսիրեր խոսիլ իր աշակերտներուն հետ զատ-զատ և կենդանի խոսքին թուլքով կերտել անոնց նկարագիրը: Օրմանյան կխոսեր ու կգրեր միշտ. Դուրյան կկարդար միշտ ու կլուներ»⁷⁰:

Արմաշը, կամ ինչպես կկոչեր ան ինքզինքը՝ Դպրեվանքը, ի դերն չհանեց իր վրա դրված հույսերը:

Ինչ որ էմփազնի մեջ փորձեց սկսիլ, Արմաշի մեջ էր որ իրականացուց Օրմանյան: Ավելի ճիշտ՝ հոն շարունակեց ինչ որ սկսած էր այնտեղ: Տարբեր էին երկու միջավայրերը և պայմանները, որոնց մեջ ստիպված էր գործել, բայց մեկ էր հիմնական մտահոգությունը՝ հայ հոգևորականներու զարգացած կազմ մը պատրաստել: Հոն որոշ պատրաստություններ կրիտասարդներու խումբ մը հանձնված է իր հոգածության, ու հազիվ տարի մը ունեցած էր կաղապարելու համար զանոնք, բայց այդ մեկ տարին բավական էր եղած նոր շունչ մը մտցնելու ճեմարանեն ներս: Այստեղ բոլորովին տարբեր էր արդեն պարագան. պատանիներ էին, որ կուզային իր խնամքին տակ, ու ինքն էր, որ ձև պիտի տար անոնց: Ինքն էր, որ զանոնք պիտի կերտեր ամբողջապես: Սերունդը իրը պիտի սեպվեր լրիվ:

Օրմանյան նոր դպրոց մը ստեղծեց Հայ Եկեղեցվո ժողովին մեջ:

Օրմանյանի Արմաշի գործունեությունը ուրվագծած ատեն կարելի չէ շփանդանալ նաև անոր հիմնական մտահոգության վրա, — իր սաներուն մեջ դնել որոնելու, տքնելու և ստեղծելու կիրքը: Բավական չէր զարգացած սպասավորներ պատրաստել Հայ Եկեղեցիին և զանոնք հանձնել հայ ժողովուրդին. անհրաժեշտ էր մտքի և գրչի մարդն ալ թրծել անոնցմե ամեն մեկուն մեջ, որպեսզի իրենք իսկ կարենան լուսամուտ բանալ իրենց. մխրճվեին անցյալին մեջ ու զայն զննել կարենային, սիրով հսկեին գրքերու և թուղթերու ղեղերուն վրա ու տքնեին համ

առնելին, հաջողին թուղթերուն լեզու տալ, լուծելին առեղծվածները:

Վարդապետական թեզերը, զորս ներկայացուցին Օրմանյանի և Դուրյանի հավաքական շունչին տակ հասունցած առաջին երեք դասարանները, ապացույցն են ինքնին այն հիմնական նախանձախնդրության, զոր անոնց ներսը թրծեցին զույգ դաստիարակները: Բավական է այդ թեզերուն ցանկը տեսնել, որպեսզի մարդ տեսնե ոգին ու թափը նույնիսկ այդ առաջին խարխափումներուն մեջ:

Նույն այդ մտահոգությամբ է, որ Օրմանյան պետք տեսավ կրոնական օրգան մը ևս ունենալ Դպրեվանքի կողքին: Ան պիտի ծառայեր մասնավորապես ասպարեզ տալու Դպրեվանքի մեջ հասած նոր ուժերուն, որպեսզի անոր բեմեն իսկ իրենց միտքը մարզեն: «Մասիս», որ այդ առաջագրություն մը լույս էր տեսնել 1895-ին, տարվան մը կյանք հազիվ ունեցավ: Փոթորիկը զայն ալ խեղդեց էր իր առաջին մարզանքներուն մեջ:

Օրմանյան իր աշակերտներուն մեջ ոչ միայն գրքերու վրա ուղեղ հոգնեցնելու և իրենց մտքի հորիզոնը ընդլայնելու կիրքը դրավ, այլ նաև իսկույն գործի ասպարեզ մտնելու տենչը: Իր սաներուն մեծ մասը, հազիվ վեղարը անցուցած գլխուն, դավառ փութաց առանց երկար համենալու Պոլսո ծիծղուն ափերուն վրա: Իր սաները բախտավոր եղան, որ իրենց ուսուցիչը Պատրիարքական Աթոռը եկավ և դյուրացուց իրենց մուտքը գործի ասպարեզ: Նույն բախտը պիտի ունենային Դուրյանի և Գուշակյանի հասցուցած սերունդներն ալ, որոնք նույնպես ոգևորված էին իսկույն գործի անցնելու իղձով:

Երկու դաստիարակներու հավաքական խնամքին տակ ուռճացած կուսակրոն հոգեվորականներու թիվը ճիշտ է, որ 13-ը շանցավ, — 7-ը՝ առաջին վարդապետները, որոնք 1895-ին ավարտեցին, 5-ը՝ հաջորդ տարին սքեմ առնողները, և վերջինը, որ միակն եղավ իր դասարանեն հոգևոր ասպարեզը մտնող, ձեռնադրված 1897-ին: Բայց երիտասարդ հոգևորականներու այս փոքր թիվն էր, որ իր դաստիարակներուն գործը շարունակեց կյանքի մեջ: Ոմանք Արմաշը իրենք վարեցին հետագային՝ շարունակելով իրենք ևս իրենց կարգին սերունդ հասցնել, ուրիշներ՝ դավառական պաշտոններու վազեցին հայ ժողովուրդին հոգեբուն հետ նույն

⁶⁹ «Մշակն ու իր վարձքը», Երուսաղեմ, 1931, էջ 66:

⁷⁰ Անդ:

նանալու, և եղան ալ, որ նվիրապետական քարձրագույն Աթոռներուն հասան իբրև կաթողիկոս կամ պատրիարք պատմութեան անցնելով Արմաշի անունը:

Սխալ պիտի ըլլար Արմաշի դերը սահմանափակել իր հասցուցած վարդապետներու հունձքով: Փոքր եղավ նաև թիվը այն արմաշականներուն, որոնք մեկնեցան առանց սքեմ առնելու, և որոնք կոշված էին սակայն դեր ստանձնելու հայ հանրային կյանքի մեջ: Զույգ դաստիարակներու ձեռքին տակ պատրաստված այդ տարրերին ոչ միայն քահանաներ ելան հետագային, այլև կարեւոր թիվ մը մտավորականներու, որոնք աշխուռ եղան հետո ուսուցչական և գրական ասպարեզներու վրա, և որոնք Արմաշին ու իր զույգ դաստիարակներուն բան մը կպարտէին:

Այնքան խոր էր եղած Օրմանյանի ստեղծած հմայքը Կարնո իր առաջնորդութեան և ձեմարանի իր ուսուցչութեան հետ կապված դեպքերու հետևանքով, որ լայն խափերու բացառիկ համակրանքը շահած էր արդեն, երբ Արմաշ կղրկվեւր Դպրեմանքը ստեղծելու: Արմաշը ավելի ևս խորացուց այդ հմայքը գալոց օրերու համար:

Իզուր չէր: որ Գրիգոր Ջոհրայ, Օրմանյանը մտցնելու առթիվ իր «Մանթ դեմքեր»-ու շարքին մեջ, կգրեր. «Այս եկեղեցականը մեր եպիսկոպոսներուն երիտասարդն է՝ ինչ որ մեծ բան է հարկավ, և մեր երիտասարդներուն եպիսկոպոսն է, ինչ որ ավելի մեծ բան մըն է»:

Արմաշը հաճելի չէր հոգևորականներին որոշ դասի մը: Կարիք չէին զգար անոնք զարգացած եկեղեցականութեան մը. ոմանք կըղայնանային իսկ Արմաշի անունը լսելուն: Այնպես որ անոնց հրճվանքը չափ չուներ, երբ 1896-ի ամառը լուր ելավ հանկարծ, թէ փակվելու վրա էր Արմաշը: Այդ այն պահուն էր, երբ Երուսաղեմ աքսորի զրկված էր Իզմիրլյան, և իր տեղը բերված Բարթողիմեոս եպիսկոպոս Չամիչյանը՝ Համիդի ամենեն ջերմ խնկարկուն. այդ օրերուն էր դարձյալ, որ բանտ նետված էր Դպրեմանքի սատարը՝ Աբիկ Ունճյան և չէր արձակված դեռ: Ինչպես կպատմեն Օրմանյան, Բարթողիմեոս և իր գործակիցը Նուրյան ըսեր էին դիմային հրճվանքով մը, թէ Դպրեմանքին «Հոգևոց»-ն ըսված է:

Ինչպես պիտի տեսնենք, շատ կարճ տևեց անոնց հրճվանքը:

Շրջան մը ևս կփակվի Օրմանյանի կյանքին մեջ, տասնյոթը տարիներու երկար շրջան մը հայ ժողովուրդի ծոցին ներս: Օրմանյանի կյանքին ամենեն առույգ տարիներն եղան անոնք, և միևնույն ատեն ամենեն բեղմնավորները: Այդ շրջանին էր, որ Օրմանյան արդարացուց իր դարձը դեպի իր ժողովուրդին ծոցը, մաս առնել անոր հոգևորուն ու ճիգերուն մեջ, երթալ քրտինք թափելով Հայրենի հողին վրա, մինչ ուրիշներ կղժկամակերն հեռանալ Վոսփորի հմայիչ եզերքներին: Ան արդարացուց նաև իր դարձը Հայ Եկեղեցիին ներս, իր գիտութեան ամբողջ պաշարը ի սպաս դնելով հոգևորական նոր սերունդի մը ստեղծման համար:

Այս շրջանը ուրեմն կխորհրդանշեն մեկ կողմից Օրմանյանի անձնվեր թափը նույնանալու հայ ժողովուրդի ցանկութեան հետ և իր կյանքը նվիրելու անոնց իրագործման համար, և միևնույն ատեն անոր հիմնական առաքելութունը, զոր պահ մը ձեմարանի մեջ սկսած, պիտի գար Արմաշի մեջ իրագործելու:

Հանդարտ խղճմտանքով և առանց հոգեկան դառնութեան չէ, որ կբաժնվեն Օրմանյան իր իսկական կոչումին, որուն պարզ սկզբնավորութունը միայն եղեր էին Դպրեմանքի իր յոթը տարիները և զոր կերպեր շարունակել դեռ երկար: Ան հպարտ էր Արմաշի առաջին բերքով, որ կուգար թարմութիւն բերել Հայ Եկեղեցիին ներս, և որ գոհունակութիւն ստեղծեր էր հայ ժողովուրդի բոլոր խավերուն մեջ, բացի հայ ժողովուրդի հոգիին և Հայ Եկեղեցիու ավանդութեանց խորթ քրքե մը, որուն աչքերուն փուշ էր Արմաշը և որ Ազգին ղեկը ձեռք առած Իզմիրլյանի տապալումին վերջ, իր առաջին գործն էր ըրեր Դպրեմանքին «Հոգևոց»-ն արտասանելով:

Օրմանյան տամուկ աչքերով կբաժնվեր Արշամեն Դուրյան Նղիշե վարդապետին հետ, որ իր ջանքերն էր կիսեր Դպրեմանքի մեջ, և կփակեր այս կերպով իր կյանքին ամենեն քաղցր շրջանը:

(Շարունակելի)